

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN HET MIDDEL- EEUWSE VOLKSGELOOF.

DOOR

C. G. N. DE VOOYS.

Dit opschrift herinnert opzettelijk aan twee opstellen die in de „Studiën en Bijdragen op 't gebied der historische theologie” van 1872 verschenen zijn. Mijn bedoeling is, het daarin medegedeelde materiaal enigszins aan te vullen. Moll gaf in zijn „Bijdrage tot de kennis van het midden-eeuwsch bijgeloof” een gecommenterieerd fragment uit een belangrijke „Biechtspieghele”, die hij in handschrift bezat. Een aantal vragen, door de biechtvader gesteld, maken ons bekend met allerlei „bijgeloof”, d. w. z. geloof aan voortekenen, amuletten, toverspreuken, bezweringen enz., meestal overblijfselen van oud-Germaanse oorsprong. Hieruit bleek dat de stichtelijke litteratuur der Middeleeuwen ook op dit gebied kostbare inlichtingen kon verschaffen aan de hedendaagse volkskunde. Dit was voor Verwijs een aansporing tot nader onderzoek. De uitkomsten bracht hij bijeen in de „Bijdrage tot de kennis van het oude volksgeloof”. Hij deelde daarin mee: 1ste een stuk van een Duits Beichtbuch dat door Hoffmann von Fallersleben uitgegeven was, 2de een klein hoofdstuk uit een 16de-eeuws biechtboekje, 3de enige interessante

bladzijden uit *Der Sielen Troest* en 4de een meedeling over het *Boeck van den Spinrock*. Vooral de toelichting bevat veel belangrijks; o. a. werd gebruik gemaakt van een *Tractatus de preceptis Decalogi* door Nicolaas Dünkelspübel. Dit had de schrijver op de gedachte kunnen brengen, ook andere dergelijke tractaten te doorzoeken. Het ligt voor de hand dat bij de bespreking van de decaloog het eerste gebod een uitstekende gelegenheid aanbood om te waarschuwen voor toverij en andere afgodiese gebruiken, die streden met de dienst van God. Daarom is het te verwonderen dat Verwijs een boek over 't hoofd zag, zo rijk aan bijzonderheden op dit gebied, en dat al van 1855 dateert, nl. Geffcken's *Bildercatechismus des funfzehnten Jahrhunderts*.

Uit Middelnederlandse handschriften over dit onderwerp heb ik een drietal teksten afgeschreven, die ik hier laat afdrukken. De eerste is ontleend aan een handschrift uit de keizerlike „Privat- und Fidei Commis Bibliothek” te Wenen (N°. 7957); het tractaat draagt tot opschrift: „Hier beghinnen die tien gebode metter glosen”. Deze tekst, die ik alleen ter vergelijking meedeel, is niet onbekend: hij komt ook voor in twee Haagse handschriften en is naar een Amsterdams hs. door Van Borssum Waalkes uitgegeven ¹⁾.

De tweede tekst, uit Ms. 2725 van de Hofbibliotheek te Wenen, komt volgens Tinbergen nergens elders voor ²⁾. Verreweg het belangrijkste is de derde tekst, ontleend aan een bundel sermoenen over de tien geboden die ik in een Gents handschrift aantrof (Ms. G 11127) ³⁾.

Na de teksten geef ik een beknopte toelichting. Daarbij sluit ik mij aan bij de *Biechtspiegel* van Moll, en

1) Zie daarover Tinbergen's *Inleiding op Des Coninx Summe*, blz. 129.

2) Zie Tinbergen, a. w., blz. 131.

3) Dit is hetzelfde handschrift dat voor de Mnl. exempelen-litteratuur van belang is en dat ik in mijn *Mnl. leg. en ex.* herhaaldelijk gebruikt heb. Zie aldaar blz. 55 en Tinbergen, *Inleiding Con. S.*, blz. 137.

wel met een dubbel doel. In de eerste plaats kan men dan gemakkelijker wat onze teksten opleveren, vergelijken met de meedelingen van Moll en Verwijs. Maar tegelijk is het nodig de tekst van Moll crities te beschouwen. Wij kunnen namelijk over hulpmiddelen beschikken die de uitgever nog onbekend waren. Moll hield de Biechtspiegel voor een unicum, maar later is gebleken dat er nog vijf andere Nederlandse handschriften van bestaan nl.

1. Ms. Emmanuelshuizen te Zwolle N°. 5.
2. Ms. Deventer Stadsbibl. N°. 52. Dit handschrift is in de gedrukte catalogus onnauwkeurig beschreven, zodat de Biechtspiegel, die op fol. 103^c begint, geheel over het hoofd gezien is.
3. Ms. Amsterdam Kon. Acad. N°. XXXV.
4. Ms. Brussel Kon. Bibl. 21940, aan het einde.
5. Ms. Parijs Bibl. Nat. (in de cat. Huet N°. 35)¹⁾.

Deze handschriften heb ik niet alle kunnen vergelijken. Het Zwolse handschrift levert bijna geen enkele variant van belang op; bovendien is het bedoelde stuk verkort, want de vragen die Moll gerangschikt heeft onder N°. 9 tot 15 en 18—19 ontbreken geheel, van N°. 5 het laatste gedeelte. De handschriften te Deventer en te Brussel zijn vrijwat jonger dan dat van Moll, dat uit het begin van de 15de eeuw dateert en met grote zorg bewerkt is.

Al beschikte Moll dus waarschijnlijk over de oudste Nederlandse tekst, de oorsprong daarvan is in Duitsland te zoeken. Het is nog niet uitgemaakt of de Biechtspiegel een zelfstandig werk is, of oorspronkelijk een onderdeel was van de zogenaamde kleine Selentrost²⁾, die over de zeven sacramenten handelt. Het eerste lijkt mij het waarschijnlijkt. Een oude Hoogduitse tekst uit de 14de eeuw

1) Genoemd door De Vreese, *Beschrijving der handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*, blz. 365 noot 1. Het Haagse hs. V 54 is Nederduits en bovendien sterk verkort, zoodat het onze tekst zelfs geheel mist.

2) Vgl. *Mnl. leg. en ex.* blz. 59, waar in de noot enige Duitse hss. en incunabels opgesomd zijn. De vraag kan eerst opgelost worden wanneer alle Duitse hss. voldoende onderzocht en vergeleken zijn.

is in 1884 uitgegeven door P. Pietsch in zijn *Kleine beiträge zur kenntnis des aberglaubens des mittelalters* (*Zeitschrift für Deutsche Philologie*, XVI, 185); daar vindt men ook een betere uitgave van het *Beichtbuch*, beide met een degelijke toelichting¹⁾. De eerstgenoemde tekst stelt ons in staat om na te gaan, waar de Nederlandse afschrijver zijn origineel verkeerd heeft weergegeven, doordat hij het niet kon lezen of verkeerd begreep.

Hier volgen dus eerst de drie teksten die ik later als I, II en III citeren zal.

I.

(Hs. Wenen Fidei Com. bibl. 7957.)

- 1 Dat eerste gebod es: du en suls niet hebben ander fol. 5.
gode dan mi, noch anbeden noch eeren. Soe wie sijn
hope sedt princepaellike dat boven gode es of gelijc gode
aen creaturen, die doet doetsonde ende ieghen deerste
gebod, ende dese aanbeedt afgode ende maket sine god
5 van creaturen. Ende daer omme doen iegen dit gebod
die seere minnen haren scat, als gout ende silver ende
andere eersche dingen, ende die in dese verganckelike
dingen soe seere setten haer herte ende haren hoep, dat
si daer bi vergeten haers sceppers ende hem begheven,
10 die hen al dat goet hevet verleent, ende dien si sculdich
waren te dienenne ende hem te danckene ende boven
alle dingen te minnenne, noch geen dinc gelijc hem, ende
te eerne al soe ons bewijst dit eerste gebod.

Oec soe misdoen iegen dit iebod alle die gene die ge-

1) De uitgever vergelijkt de beide Nederduitse teksten uit een Hamburgs handschrift en een te Wolfenbüttel, die beide reeds in 1855 door Geffcken afgedrukt waren.

15 loeven dat meer gode sijn dan een god oft die twivelen
 met volmaecten consente aen die sacramente der heylicher
 kerken, ende die geloeven aen tovernye oft aen metingen
 oft aen menegerande boeten der quenen oft der mannen
 die si met ongeorlofd worden hen onderwinden te doene.
 20 Ende al es des sake dat si dicke goede woerde ende cruce-
 ningen mingen met haren metingen ende tovernien op dat fol. 6.
 het goet scine wesen, nochtan want si daer characteren
 oft vreemde manieren toe doen ende desen woerden ende
 manieren macht ende ere toe gheven die alleene goede
 25 toe behoren, soe en sal men daer ane niet gheloeven,
 want het es tegen dit gebod. Oec so gehinget onse here
 dic wile wel overmits ongeloeve des minschen ende werke
 des duvels dat die dingen al soe gescien als daer in
 geloeven. Nochtan en sal niemant geloeven dat si gescien
 30 overmids crachte der woerde oft characteren oft ander
 vreemde manieren, want dat ware den woerden oft den
 vreemden manieren macht ende ere toe te scrivene, dwelke
 verboden es, ende daer ane te geloeve ende betrouwen
 dat allene gode toe behoert, ende dat es iegen dee(r)ste
 35 gebod.

Het en es geen noet dat men in siecheiden oft in noede
 loepe ten voersaghers oft ten waersagerssen oft tovenaers,
 ghebrukende bescreven apple oft hangende briefkine anders
 dant georloft es, oft ander dingen die si heeten doen,
 40 want god es machtich genoech, wijs ende goet, ons lieden
 te helpene nae dat hi weet dat wijs behoeven. Die min-
 sche doe dat in hem es sonder gode te tempteerne in
 nieuwen miracelen te begheerne ende sette hem te male in
 gode ende hi sal hem doen dat dbeste es.

45 Dicwille pleget te gesciene dat tribulacien siecheit aer-
 moede oft oerloge ons orberliker sijn ter zielen behoef
 dan grote voerspoet, om dat wiere lichtelijc qualijc gebrui-
 ken, want die vader wet vele bet welc dinc best es sinen
 sone ende die meester sinen disciple ende die medecijn
 50 sinen zieken, dan si selve.

Voert soe doen iegen dit gebod alle die gene die haren
 heertscepe oft prelaten oft enegen minsche gehoersam sijn

ieghen ende boven tgebod gods, ende oec die ghene die
 hen houden ende betrouwen ende geloeven aen sotte
 55 drome oft valsche visionen, die dic wile overmids inspre-
 kene des duvels oft des vleesch gescien.

Voert so doen iegen dit gebot die hoeverdige ende die
 ghierige ende die gulsege minschen, want die hoeverdige
 minsche oefent voer sinen god die ydele glorie, die ghie- fol. 7.
 60 rige sinen penninc oft sijn gheelt, maer die gulsige sinen
 buuc oft vervulnisse sijns buucs. Ende daer af spreect die
 apostel dat ghiericheit es een dienst der afgode. Ende
 vanden gulsegen seit hi: welker god haer buuc es, want
 na sinte jheronimum ende augustine, soe wat een min-
 65 sche mint boven gode oft gelijc gode, dat heeft hi hem
 selven gesedt voer sinen god alsoe lange als hijt soe mint.
 Ghemeenichlike doen iegen dit gebot die onsen heere god
 belien metten monde, mer metten werken hem verloeche-
 nen ende vertoernnen, vanden welke onse heere god claghet
 70 doer den prophete ysayam ende seit: „Dit volc eert mi
 mitten lippen, maer haer herte es verre van mi.”

II.

Dit sijn die heilege X gebode.

(Hs. Wenen Hofbibl. 2725).

- 1 Sente matheus die ewangeliste screef inder heileghen fol. 49.
 ewangelien diemen leest in groot vastelavonde, dat ons
 here ihesus cristus sprac totten viant zathanas: „Men sal
 enen god aenbeden ende hem allene dienen. Teghen dit
 gebot doen alle de ghene die met gokelyen omgaen, of
 5 die den viant dwinghen of besweren om yet van hem te
 wetene, of die met toveryen omgaen of met waersagers
 te gelooven, of in dumen te siene of in spiegelen, of hoef-
 den te sechenen oft te meten, of tantswere oft den reden

te boeten met brieven of met geschriften, of oghen te
 10 sechenen, of brieve te dragen tegen de blixeme of teghen
 donder, tegen water of teghen viande, of te geloven aen
 weerwolven aen maren of aen alven; alle dese doen tegen
 dierste gebod gods ende tegen tgelove der heileger ker-
 ken. Ende also doen oec alle die ghene die misse doen
 15 lesen over vingerlinge, och enich dinc te leggen opten
 outaer om met te toveren, ende die geloeven aen drome
 of aen huwe daghe, ende dat op selc daghe quaet es be-
 ghinnen grote saken, of die geloven aender vogel ghescrey:
 alle dese vallen in ongelove ende in doot sonden ende
 20 geven hen willens op den duvel dien si dienen. Ende
 niet allene die dit doen, maer oec die proeven of waer
 es, ende oec die gene dier raet toe gheven ende dier ane
 twivelen; alle dese sijn quadere dan de heydenen oft die
 ioden, want die selve wet die si hebben, die houden si
 25 also vaste dat si om gheen dinc haer wet af gaen en
 willen. Daer bi sijn die kersten vele quadere die hier met
 omgaen. Ende tegen dit gebot mesdoen oec al de ghene
 die beelden anbeden, weder si gesneden sijn, gemaelt sijn
 oft gehouwen. Ende die haer herte leggen aen gescapen
 30 creatueren, ende minnen die creatueren boven god of ge-
 lijc god, of gods dienst daer met verletten, het sijn men-
 schen oft tijtlic goet, dese mesdoen alle ende vallen in
 dootsonden. Mer als men bidden sal om ewege salicheit,
 so salmen in god allene die ewege hope setten ende in
 35 ihesum cristum sinen sone overmids eninghe godliker
 natueren. Ende als men bidden wille om hulpe aen gode,
 soe salmen marien aen roepen ende alle den heylegen,
 dat si geweerdeghen willen gode voer ons te biddene, in
 welker wi hopen selen geholpen te sine. Men sal gode
 40 allene anbeden ende den heiligen bidden dat si gode
 voer ons bidden. Men sal marien ende allen heylegen
 eeren ende dienen niet boven god, maer inder eeren ende
 toter eeren gods. Men sal alle die doechden die god inden
 heiligen gevest ende gemint heeft, die salmen minnen
 45 ende merken tot exemple, ende selen ons pinen gode te
 dienen ende te eren ende te minnen, ende na te volgen

in die doechden, daer cristus ende maria ende alle heiligen in exemple voerghegaen zijn.

III.

Noch vanden eersten ghebode dat wij gheen vremde goden aennebeden sullen.

(Hs. Gent G. 11127).

- 1 God beveelt ons dat wij gheen vremde goden aenbeden
- 2 en sullen, noch gheen weerdicheit eenigher creatueren toe
- 3 legghen noch bewijzen, die eeniger creatueren niet toebe-
- 4 hoert, dan gode alleene. Dat ghuent dat boven onser ver-
- 5 stannessen est, dat wij dat niet en pinen te ondersouckene
- 6 in eenighen saken hier beneden van tghuent dat god
- 7 verboden heeft, ende sonderlinghe van toecommenden
- 8 saken die staen inden wille vanden menschen ofte dat
- 9 hanct anden wille gods. Men vint sommeghe menschen die
- 10 gaan ten toevenaers die hopenbaer vermaninghe doen den
- 11 viant, ende sauden gheerne weten wat hem lieden ghes-
- 12 schien sal, ofte als sij eenich goet verloren hebben, wiet
- 13 hebben mach. Dit sijn alle groete quade ongheloevicheden
- 14 ende groete sonden ende ieghen tghebot gods. Sinte thomas
- 15 van aquijn seit: de viant doet hopenbaer saken wel con-
- 16 trarie dan sij sijn inder lieder hoeghen, ofte eenich din-
- 17 ghen scinen roerende dat nochtan niet en roert: dat eenen
- 18 hoep coerens ware, de viant saude wel eenen mensche
- 19 doen dencken dat alle ghewapende lieden sauden schinen.
- 20 Also een meinsche die ontweect huut sinen slape, hem
- 21 dinct dat hij somtijt twee dinghen siet voer een, ofte dat
- 22 hij anders siet dant es, maer als hij wel ontweect es, so
- 23 siet hij alsoet es. Het es verboden tot toeveraers te ghane
- 24 ende te willen weten toecommende saken, ende oec te
- 25 willen weten dinghen die heymelic gheschiet sijn. Eist

dat de viant somwile doet, het es oec somwile lueghene, maer hij doet somwile waer vallen om datmer an gheloeven saude. De viant comt somtijt ende hopenbaert den mensche in slape eenighe dinghen die namaels gheschien, 30 ende om dat sij somtijt gheschien, so gheloeven sij an sulcke inghevinghen. De viant comt somtijt, ende het schijnt dat lieden sijn die ghestorven sijn, en gheven haren vrienden te kennen hare lieder ghebrec: het es al lueghene ende sijn niet dan vianden. Besetene lieden die te 35 voeren niet en wisten, segghen somtijt wel toecommende saken, ende dat comt al biden viant. Die met toeverien omme gaen, pleghen wel te doen siene in den naghel vanden vingher ofte in claer ijser ofte in eenen steen ofte spiegelhel ofte in ander saken eenighe figure. Ende die 40 aldus pleghen te toeverene, pleghen een kint te nemene dat noch suver es, ende stellent onder den bouc ofte in een paerc. Ende als sij den viant bemaent hebben, so siet dit kint eenighe figure, dat es den viant: hij maect hem eenighe scaduwe of voerme, ende dan sien sij de 45 forme hieuwers also voerseit es. Maar de viant bedriecht meneghen mensche hier mede, want niet alteens warachtich en valt.

E x e m p e l. Het was een rudder; hij meende dat niet alteens warachtich en was ende wildet prouven. Hij ghinc 50 tot eenen toeverare ende vraechde hem, ofte hij hem niet en soude connen ghehelpen an sijn paerden. Hij hadde, seide hij, twee van sinen besten paerden verloren huut sinen stalle. De toeverare ghinc sijn toeverie doen ende las in sinen boucken. Daer hopenbaerde hem een figure 55 van eenen scamelen man. De toeverare ¹⁾ gaf den rudder te kennene dat een maet ²⁾ man ghedaen hadde. De rudder seide dat al lueghene was ³⁾.

De leeraers segghen: in schine van duechden pint de

1) Hs. toeverauere.

2) maet = arm.

3) Ter verduideliking is hier op de rand bijgevoegd: „want hij hadde noch sijn paerden.”

viant den mensche te bedrieghene, want hij heeft voert
60 brocht datmen moet hebben een maechdekin, een kint
dat suver es, om de figuere te siene, want hij weet wel
dat men de lieden niet bet bedrieghen en mach dan in
schine van duechden. De viant en laet die kinder niet
onghequetst: hij quetse inder natueren, want si hebben
65 eenen gru¹⁾ als sij de figuere sien. Ende somtijt quetst
hare lieder ghesichte, dat si anders sien dan sij sauden.
De viant vertoecht hem in eenigher figueren int water
ofte in de lucht ofte int vier oft inghewant van beesten.
De viant kent oec wel toecommende saken die wel staen
70 te gheschiene. De lieden soucken somtijt eenighe manie-
ren om hare lieder ghedisponeertheit te wetene, wat hem
lieden staet te gheschiene. Ende pinen sij dit te wetene
met eenigher toeverien, si doen ieghen dit ghebot. Ende
die pinen te wetene hare lieder gheboerte, ofte si veel
75 gheluucs hebben sullen, ofte sij langhe leven sullen, ofte
dat sij quader doot sterven sullen, an so daneghe saken
te gheloevens dat also gheschien sal, het es ieghen tge-
bot gods. *Sinte thomaes van aquyn* seit datmen wel vint
dinghen die de planeten huut gheven die onder den coers
80 vanden hemel sijn, die seker gheschien, also de mane
inclips ende ander natuerlike saken die gheen verande-
ringhe van wille in hem en hebben. De meesters stude-
ren dickent dat droech weder sal sijn of wac, dat wel
also ghevalt. Maer te iugierene ende te segghene wat
85 eenen mensche ghevallen sal na de inclinacie vanden
planeten daer hij onder gheboren es, dat es verboden.
Want een mensche heeft sinen properen wille te doene
of te latene dat hij wilt. Saude men iugieren totter gal-
ghen ofte quader doot anders te stervene, ende sinen
90 wille hebbende: *de wijse man seit*, men behoert gheen
mensen te iugierene; al bevoelen sij hem selven ghe-
helt om stelen, sij hebben haren vrien wille, sij moghent
doen, sij moghent laten, ende also van al ander ghene-

1) gru = afkeer, afgrijzen.

ghentheden. God heeft ons redene verleent dat wij ons
 95 moghen voughen totten goeden ende laten tquade. Die
 sijn gheloeve stelt dat hem dit of dat gheschien sal ende
 datte doet besoucken, de viant vouchter hem somtijt met
 al heymelic, ende gheeft te kennen dat hij mach. Ende
 sonderlinghe so pleghen aexterminen¹⁾ in de gheboerten
 100 in de planeten te studerene.

Daer waren up eenen tijt twee aextremine die seere
 studerende waren in de planeten in de gheboerten. Ende
 deen studeerde sonderlinghe in sijns selfs planete, ende
 seide totten anderen, hij saude xxv iaer langher leven
 105 dan hij dede. Si waren een poese verscheen²⁾, de ghene
 die seide die langhe leven soude, hij starf. Dander quam
 op eenen tijt daerwaert om te besiene hoe sijn gheselle
 voere. Als hij quam, hij vanten doot. Als hij hoerde dat
 hij doot was, hem verwonderdes, segghende: „Hij saude
 110 noch xxv iaer gheleeft hebben.”

Sus ghedaneghe saken sijn ieghen gheloeve: dinghen
 te willen wetene die staen te gheschiene, ende dan ons
 gheloeve te stellene dat gheschien sal, het es verboden.
 Eenighe sijn die toecommende saken willen iugieren, in
 115 sanc van voghelen, ofte van dieren die in eens menschen
 wech commen gheloopen. Sommeghe ghieten loet ende
 segghen, vallet alsus ofte also, so eist aldus. Sommeghe
 prouven met teerlinghen ende segghen: „Werpe ic sus
 veel oeghen of so vele, het sal aldus gheschien”, ende sij
 120 steller haer gheloeve in. Dan comt de viant ende doet
 somwile so vallen, om dat tongheloeve ghesterct saude
 werden. Sus ghedaneghe saken ende veel andere dier
 ghelike diemen doet, het es al ieghen tghebodt gods, ende
 soucken an de creatueren hulpe, dat niet gheoorloft en
 125 es te doene, als eenighe figure te nemene ieghen ziec-
 ten als van curtsen of andere ziecten, of eenighe saken
 af te ghecrichene. Die ringhen nemen daer eenighe pren-
 ten in staen ende haer gheloeve daer up hebben, eist dat

1) aextermijn = astromijn = sterrenwichelaar.

2) verscheen = verscheden = gescheiden.

sijse huseren, sij sullen ghenesen, ofte sulcke saken diere
 130 ghelike, het es al groete ongheloevichede. Sommeghe hebben ghepint consten te wetene ende sij huseren ziecke lieden ghesont te makene ofte ghesonde lieden siec. Ende oec eenighe menschen en willen sommich cruut niet plucken, sij willer teerst woerden over lesen, ende meen-
 135 nen, seidenen dese woerden niet daer hover, ten saude sulcke cracht niet hebben. Sus ghedaneghe saken sijn al groet ongheloeve ende des viants werc. Men vint oec lieden die meten ende lesen den brant, den cancker ende tmondevel af, ende ander saken dier ghelike, het es al
 140 ieghen thelich gheloeve. Al dat niet natuerlic ghenesen en wert daer werct de viant tsine in. Ende de ghene die brieven draghen, daer messelike dinghen in ghescreven staen, ofte eenich ander woerden bij goeden woerden ghestelt, dit draghende om curtsen quite te sine ofte om
 145 eenich andere saken die sij in hem nemen dat hem dit of dat gheschien sal, oft om dat hem somme saken niet gheschien en moghen also langhe als hijt over hem heeft, sus ghedaneghe saken sijn al ieghen thelich gheloeve. Maer sint ians ewangelie ende niet anders van anderen
 150 messeliken ¹⁾ saken daer bi te stellene ofte manieren te segghene, aldus so moet ghedaen sijn ofte also, ofte in sus ghedanich ²⁾ een rollekin ofte een vier cant brievekin, die sulc ghedanich dinghen daer in besicht, het es ieghen tgheloeve vander heligher kercken. Maer al draecht een
 155 mensche sint ians ewangelie over hem ende ander goede woerden ofte een cruuskin ter heeren vanden crucifixs ofte eenighe reliquien van sancten, sus ghedaneghe saken draghende met goeden betrouwene up onsen heere, ghelievet hem, hij mach ons ghenesen, dat wij anders niet
 160 en begheeren dan sijn heere en onse salicheit; dit es wel gheorloft.

De someghe pleghen te segghene datmen verboden daghen vint: dat es oec ieghen thelich gheloeve. De

1) Hs. messelicheken.

2) Hs. sus ghenadich.

egipsie, als sij haren wech verloren, so dochte hem lieden
 165 dat sij quade daghen hadden; die teekenden sij. Ende
 also vint men noch sommige gheteekende daghen in de
 maent, dat al ieghen tgheloeve es. Ende dese wijfs die
 pine(n) den brant af te lesene ende segghen messelike
 woerden, die somtijt wonderlike luden, ende ander saken
 170 die sij oec pinen af te doen lesene, het es al ieghen
 thelich gheloeve. De viant genese ende hij bedrieht aldus
 menighen mensche. Alle de ghene diet doen ende doen
 doen, sij doen alle dootsonde. Ende oec alle diere an ghe-
 loeven, sij doen oec alle dootsonde. Men soude noch wel
 175 veel punten voertbringhen daer veel ongheloevicheden
 in lichen, maer het saude te lanc vallen. Int generael
 ghesproken, als men metten woerden hiet doet of minghelt
 dan de helighe scriftuere huut gheeft, ende den ghesteen-
 ten ende den cruden yet pint te verhanderene met be-
 180 zweerene ofte met andere saken dan haer selfs crachten
 huut gheven, het es al ieghen thelich gheloeve. Het heb-
 ben oec somtijt ander erruere of dolinghe gheweest, daer
 de viant den menschen groetelic in bedrogghen heeft. Sus
 ghedaneghe saken hebben tutrecht ghevallen, dat someghe
 185 lieden waenden datmense wech voerde in een plaetse,
 daert al vul goets was ende vul ghenouchten, die sij
 versieren mochten dat sijt al ghebruucten, ende waenden
 in een ander plaetse ghevoert sijn, daer sij alle ghenouch-
 ten sagen ende ghebruucten, also hem lieden dochte. Het
 190 en was niet waer: sij en waren nieuwers el dan daer si
 slapen ghinghen, ende sij en ghebruucten gheen ghe-
 nouchten dan hem de viant voeren brachte in haren
 slaep, in haren droem.

Daer was een vrouwe die hier af besmet was. Ende
 195 het wart een broeder vanden predicaren gheware; hij seide
 haer dat sou nieuwers en trac. Sou seide, sou trac wech
 daer sou groete ghenouchte hadde. Hij seide: „Het dinct
 hu, maer het es de viant diet hu al voeren brinct in
 huwen slaep.” Sou seide, het was nochtans waer, sou
 200 moeste elder sijn. Hij leide haer te voeren ofte hij daer
 soude moghen sijn in haer huus. Sou consenteerdet. Als

de tijt quam dat sou wech trecken saude, hij was daer
 met ander notabel lieden. Sou bestreec haer met substan-
 cien die daer toe gheordineert was, ende nam eenen stoc
 205 in de hant. So begonste thoest seere neder te bughene
 van vake, ende ghinc ligghen in eenen troch. Daer wart
 haer hoverlic¹⁾ dromende, ende maecte met allen groet
 gheruchte van buten om sien ende groete ghenouchte
 ende verroerde haar; het scheen dat sou somtijt singhen
 210 saude. In dende sou maecte so groete crevelinghe²⁾, den
 troch stont up een banc, so dat den troch met haer omme
 viel, ende sou wart ontwaken. Doe seide sou dat sou wel
 sach dat niet dan droem ende quade fantasien en was:
 Sou en hadde in gheen paradijs gheweest. Aldus pint de
 215 viant sommeghe menschen te bedrieghen.

De sommeghe hebben oec willen segghen datmen eenen
 berch vint van alle ghenouchten, dat heet venus berch.
 Men seegt datmen daer heeft al dat herte begheeren mach:
 het es al lueghene ende spottinge vanden viant om de
 220 menschen te bedrieghene.

E x e m p e l. Het was een rudder die onderwilen waende
 ghevoert sijn in vrou venus berch, ende waende dat hij
 daer alle ghenouchte ghebruucte met vrouwen ende met
 andere saken. Up eenen tijt, als hij aldus waende inden
 225 berch van weinsche sijn, so ontwiec hij, ende vant hem
 selven in eenen put met eender vulder leelicker beeste,
 een doode croenge, in sinen aerm. Doe bevant hij wel
 dat hij bedroghen was vanden viant.

Och, en laet ons nemmermeer gheen toecommende din-
 230 ghen begheeren te wetene van gheender creaturen dan
 van gode, want die sijn gheloeve stelt in eenighe creature
 van tghuent dat verboden es, het es dootsonde. Maer ons
 lieve heere wilt wel dat wij leven bij medesinen, bij sur-
 gien, als sij doen dat god gheorlooft heeft. Waer dat

1) overlike = buitengewoon.

2) *crevelinghe* komt in 't *Mnb. Wdb.* alleen voor in de zin van *kriebeling*. Hier moet het betekenen: een schokkende beweging. *Crevelen* komt dan ook voor als *huiveren* (De Bo), *motitare* (Kiliaen). Vgl. *Mnl. Wdb.* i. v.

235 sake dat eenich priester met ongheloeveghe saken omme-
 ghinghe, de gheestelike wet waren sculdich te karkeren
 xl daghen. Ende leeke lieden die met ongheloeve omme
 gaen, die behoertmen te verwatene. Ende willen sijt niet
 laten, so behoert de werlike wet iusticie daer hover te
 240 doen, hem lieden te doen doodene. Ende clercken be-
 hoertmen groete penitencie te stellene, die met eenighen
 ongheloeve omme gaen. Ende de simpel menschen die
 eenich ongheloeve ghedaen hebben, ende en wisten niet
 dat sij sonde deden, die en souder niet omme verdomt
 245 sijn, maer also saen als sijt weten, so en moghen sijt niet
 meer doen ofte sij doen dootsonde. Men vint someghe, sij
 en willer niet an gheloeven, maer sij willent besoucken
 ofte waer es ofte en es. Diere in twifelen, daer up be-
 souckende, sij doen dootsonde. Ende alle diet weten dat
 250 sonde es, ende doen ende doen doen, sij doen alle groete
 dootsonde. Ende beteren sijt niet up dese werelt, keeren
 sij hem niet in tijts omme, sij sullen euwelic daer omme
 verdomt sijn. In dit ghebot es verboden de sonde van
 hoverdien ende de sonde van traecheden, die sauden hier
 255 te lanc vallen te verclarene, maer daer es int breede af
 verclaert in ander vastenen, als men vanden vii dootson-
 den predicte. Elc pine dan gode boven al te minnene.
 Wij en moghen gheen dinc also beminnen als gode noch
 oec boven gode. Ende wij en moghen oec gheen vrende
 260 goden anbeden. Dat wij de gheboden gods hauden moe-
 ten, god verleene ons sijn gracie toe. Amen.

Deze teksten geven ons, na al wat Geffcken bijeenge-
 bracht heeft, niet veel nieuws. Toch zijn ze van belang,
 omdat we er uit leren in hoeverre dit „bijgeloof” in onze
 streken inheems was. Duidelijkheidshalve zal ik de hoofd-
 zaken nog eens samenvatten en daarbij de vragen van de
 Biechtspiegel volgen, zoals Moll die in het genoemde
 opstel genummerd heeft.

V r a a g 1, 19 en 20 handelen over „toverie” en „swarte

const". De 19de vraag ligt al opgesloten in de eerste, terwijl de 18de de indruk maakt van onvolledig te zijn. Er staat namelijk:

18. Hebdi in des sceeps boert enighe onghelove gehad?

19. Hebdi enich dinc ghecoft tot toverien?

Welk „onghelove" hier bedoeld wordt, blijft in het duister. De oude Duitse tekst bij Pietsch geeft de gewenste opheldering: de Nederlandse bewerker heeft of een bedorven tekst voor zich gehad, of zijn origineel niet begrepen, want oorspronkelijk stond er deze eene vraag:

Hostu in schiffes bort keynen vngelawbin gehat, also das du den winthost gekawft von der czewberynne?

Grimm citeert een mededeling van Bartholomaeus Anglicus, dat de bewoners van Vinlandia „ventum venalem offerunt atque vendunt." (Vgl. Pietsch, 189). In Geffcken's *Bildercatechismus* lezen we een verhaal van een Noorweegse heks, die de wind verkocht in een zak met drie knopen; als men een knoop losmaakte dan woei er een koeltje, de losmaking van de tweede veroorzaakte een harde wind, van de derde een storm¹⁾. Dit bijgeloof schijnt in de Nederlanden minder bekend geweest te zijn.

Voor kennis en macht, door omgang met de duivel verkregen, worden verschillende termen gebruikt: toveren, wichelen, gokelen en „swerte const", maar waarschijnlijk waren die begrippen niet scherp begrens. Terwijl men b. v. uit II, 5 zou opmaken dat „den viant dwinghen of besweren om yet van hem te wetene", d. i. de swerte const, iets anders was dan „met gokeljen omgaen" en „met toverjen omgaen", blijkt uit III dat ook bij het toveren de duivel opgeroepen wordt. De gemeenschappelijke duivelse oorsprong komt zo op de voorgrond, dat daardoor de begrippen ineen vloeien. Het komt mij voor

1) Geffcken, a. a. O., S. 55, uit het *Perceptorium novum* van Gottschalk Hollen.

dat men bij toveren en swerte const het meest dacht aan de persoonlijke tussenkomst van de duivel.

2. Hebdi u laten meten mit enen roden vadem, of anders?

Over het meten als tovermiddel ter genezing van ziekten is uitvoerig gesproken door Verwijs (a. w. blz. 407—410). Daarbij is nog op te merken dat volgens Pietsch de Duitse lezing „mit eynem rohen fadem” de oorspronkelijke is. De rode draad komt echter nog in het tegenwoordige volksgeloof te voorschijn; beide lezingen hebben dus evenveel recht van bestaan.

Door onze teksten worden de plaatsen, waar *meten* in deze zin in 't Mnl. voorkwam, met twee vermeerderd (II, 8 en III, 138 *meten*; I, 17 en 21 komt *metinge* voor, dat in deze zin in 't Mnl. nog niet opgetekend is).

In de Middeleeuwse geneeskunst speelt het toveren een grote rol. Met „boeten der quenen oft der mannen” (I, 18) zijn ongetwijfeld tovermiddelen bedoeld (*Mnl. Wdb.* I, 1345); zelden komt het overeenkomstige werkwoord *boeten* voor, dat men hier leest in II, 8: „tantswere oft den reden boeten (*d. i. kiespijn of koorts genezen*) met brieven oft met geschriften”.

Ook komt voor *boetinge*, dat vooral Brabants schijnt geweest te zijn. Het Mnl. Wdb. noemt slechts één plaats bij Ruusbroec. Een tweede trof ik aan in een belangrijk Brabants handschrift uit het midden der 14de eeuw (Brussel Kon. Bibl. 3067). Het bevat o. a. een tractaat over de tien geboden dat overigens voor ons doel niet veel oplevert; daar lezen we (fol. 81^v): „God verboet te gheloevene in droeme ende in ghedrochghenesse ende wikelen ende toveren ende alle boetinge van evele dore enege noet.”

Een verwante uitdrukking is: een ziekte *aflesen* b. v. „den brant, den cancker ende tmondevel *aflesen*” (III, 138; vgl. III, 168), een woord dat in 't Mnl. Wdb. nog ontbreekt¹⁾. Met „hoefden sechenen” en „oghen seche-

1) Dit is louter toeval, want de zaak was in de ME. bekend genoeg. In het opstel van Verdam *Over bezweringsformulieren* vindt men dan

nen" is eveneens bedoeld het bespreken met toverspreuken, Lat. *incantare*¹⁾. Zeer veel belangrijks over dergelijke Middeleeuwse geneeswijzen is bijeengebracht in de studie van Verdam *Over bezweringsformulieren* (Hand. en Meded. v. d. Mij der Ndl. Lett. 1900—1901, Bijlage, blz. 1 vlg.), waaruit onze teksten op vele plaatsen toegelicht kunnen worden. Uit een Gents handschrift zijn daar een aantal formulieren meegedeeld en uitvoerig besproken o. a. tegen wormen (blz. 34), tegen kanker (blz. 36) en tegen de „rede" d. i. de koorts (blz. 38) die merkwaardigerwijze als een boze geest wordt gedacht die met zijn vrouw „redinne" en 99 kinderen uitgebannen moet worden.

In III, 132 wordt ook gesproken van de „const" om gezonde lieden ziek te maken; dit doet ons denken aan de heksen en aan het volksgeloof dat men iemand kon laten wegwijnen of zelfs doden, o. a. door een poppetje van leem of was, naar hem genoemd, te treffen²⁾.

3. Hebdi enighe spaenre int vuer laten werpen of zelve gheworpen, om mede te wychelen?

Over het wichelen met „spaenre" spreken de meegedeelde teksten niet; wel geeft vooral III veel interessants over andere manieren om in de toekomst te lezen. „Inden naghel vanden vingher sien" (III, 37) en „in dumen sien" (II, 7) behoren waarschijnlijk tot de „hantkikingen", waarvan een Nederduits tractaat over de tien geboden spreekt (Geffcken *Beil.* 167). Ook in de *Hymelstrass* worden lieden gebrandmerkt, die de toekomst willen weten „ausz der gestalt der hendt oder der negel an den fingern" (Geffcken *Beil.* 112).

ook een tweede plaats uit het Gentse handschrift (blz. 15). Tegenwoordig is „aflezen" in Vlaanderen nog overbekend (Zie De Cock, *Volksge-neeskunde in Vlaanderen*, aangehaald door Verdam, blz. 9—10).

1) Zie Verwijs a. w. blz. 409 vlg.

2) Zie vooral Verdam a. w. blz. 24—25. Op dezelfde wijze geloofde men dat de Joden Christus of Maria konden mishandelen. Vgl. *Mnl. leg. en ex.*, blz. 205, waar in de noot nog een en ander over deze „Wachsbilder" meegedeeld is.

Het gebruik van spiegels bij het voorspellen wordt alleen vermeld (II, 7; III, 39), maar niet nader uitgelegd; evenmin het zien „in claer ijser ofte in eenen steen” (III, 38). Merkwaardig is vooral de beschrijving hoe men voor dergelik waarzeggen „een suver kint” gebruikte, dat „onder den bouc ofte in een paerc” gezet werd (III, 41). De duivel vertoont zich volgens dezelfde prediker „in eenigher figueren int water ofte in de lucht ofte int vier oft int inghewant van beesten” (III, 66).

Het wichelen door lood uit te gieten wordt niet in de *Biechtspiegel* van Moll genoemd, maar in een ander, Hamburgs handschrift lezen we tussen vraag 2 en 3: „Hastu blye laszen gieszen ader wasz?” (Geffcken *Beil.* 99). Uit *Der Sele trost* haalt Geffcken (55) bovendien aan: „Du solt kein wachs lassen giessen noch pley.”

„Werpen met teerlinghen” (III, 118) is misschien in verband te brengen met „in losbuchern werfen” (vgl. Geffcken *Beil.* 2, 112 en 128; Pietsch, blz. 195). De sterrenwichelarij wordt veroordeeld in III, 85, maar eigenaardig is dat een uitzondering wordt gemaakt voor de voorspelling van het weer en van de „mane-inclips”.

Ten slotte wil ik er op wijzen dat soms bezetenen de macht van voorspellen bezitten. „Besetene lieden, die te voeren niet en wisten, segghen somtijt wel toecommende saken” (III, 34). In sommige exempelen hoort men eveneens bovennatuurlike wijsheid uit de mond van bezetenen¹⁾.

4. Hebdi gheloef ghehadht in der voeghelen sanc, of aen uwen droem, of aen die goede houden of ander wychelinghe, of aen die maren of nachtmerien, of aen alven, of aen die witte wiven?

Voor het geloof aan „der voeghelen sanc” hebben we de parallelplaatsen II, 18: „der vogel ghescrey” en III, 114: „toecommende saken willen iugieren in sanc van voghelen.” Tot opheldering kan nog dienen een Latijns

1) Vgl. mijn *Mnl. leg. en ex.* blz. 178–179.

exempel bij Étienne de Bourbon (ed. Lecoy de la Marche, I, 52), handelende over „Superstition d'une vieille femme qui avait entendu le chant du coucou.” Ik herinner mij niet dit exempel in het Mnl. gelezen te hebben; daarentegen treft men het aan in Pauli's *Schimpf und Ernst* (289) ¹⁾.

De „sotte drome oft valsche visionne”, waarvan I, 54 spreekt, worden aardig geïllustreerd door de beide laatste exempelen in III.

Dat van „een rudder die waende ghevoert sijn in vrou venus berch” (221 vlg.) herinnert aan de bekende Tannhäuser-legende. Merkwaardiger is het andere vermakelijke verhaal (194 vlg.). Het vertoont enige verwantschap met een exempel uit de *Exposicie op dat Pater Noster*, over „een wijf in dat bisdom van utrecht”, die in een bekken met water ging staan en achteruitsprong om zich in de macht van de duivel te geven. Maar hier is de afloop tragies, want de „viant” voerde haar mee „met ziele ende met live” ²⁾.

De opsomming van de boze geesten is in II, 12 niet zo uitvoerig als in de *Biechtspiegel*; er worden alleen „weerwolven, maren en alven” genoemd.

5. Hebdi gheloef ghehadt, dat die een mensche beter hantghift gheeft dan die ander, of dat die een mensche beter begheringhe heeft dan die ander, ende dat een pape of een monic quaet ghemoet hevet, of een hase quaet ghemoet ende een wolf goet ghemoet, of desghelijc?

Moll heeft geen poging gedaan om „beter begheringhe” te verklaren. Verwijs stelde voor „beghevinghe” te lezen. De Duitse teksten geven ons de oplossing: er stond nl. in het origineel „begenunge”, terwijl sommige Nederduitse

1) Lecoy de la Marche haalt nog aan Jacques de Vitry, en Wright's *Latin Stories* No. 41. Hij ziet in dit exempel een „vestige du culte de la déesse Maia relative au 1er mai.”

2) Zie *Mnl. leg. en ex.* blz. 187. De bron is Caesarius' *Dial. mir.* XI, 60.

handschriften „môte” hebben. In verband met het volgende is „ontmoeting” hier juist op zijn plaats. Of begeringhe zinloos is durf ik niet uit te maken; opmerkelijk is het dat ook de Duitse tekst bij Pietsch (blz. 186) „begerunge” heeft.

Over dit „quaet ghemoet” geeft de *Biechtspiegel* meer dan onze teksten, waar alleen gesproken wordt van „dieren die in eens menschen wech commen gheloopen” (III, 115).

6. Hebdi ghesproken, wanneer u yet toe quam: dit is bescheert? ¹⁾

7. Hebdi ghelooft, dat een mensche ghelopen wort tot dier tijt dat hem nummer meer goet en gheschiet?

Deze vragen bevatten een toespeling op het noodlots-geloof en het geloof aan ongeluksdagen, de „Tagwählerei”. Over *bescheren* is gehandeld door Verwijs in de *Taal en Letterb.* II, 55. Voor het geloof aan „verboden daghen” leveren de meegedeelde teksten twee nieuwe bewijsplaatsen ²⁾. In III, 164 wordt de naam „dies egyptiaci” op deze wijze verklaard: „die egipsie, als sij haren wech verloren, so dochte hem lieden dat sij quade daghen hadden; die teekenden sij. Ende also vint men noch sommige gheteekende daghen in de maent.” Deze verklaring herinnert aan die van Nicolaas Dünkelspübel in zijn *Tractatus de preceptis Decalogi*, aangehaald door Verwijs (*Bijdr.* blz. 410): „propter plagas quibus credunt illis diebus flagellatum fuisse Egyptum et Egyptios.”

Het tweede tractaat (II, 17) veroordeelt allen „die geloeven aen huwedaghe, ende dat op selc daghe quaet es beghinnen grote saken”. Wat met „huwedaghe” bedoeld wordt blijkt niet onmiddellik uit het verband. Het *Mnl. Wdb.* kent huwdach alleen in de zin van huwelijks-

1) Het Zwolse handschrift ontnemt aan deze vraag de eigenlike kracht door er van te maken: Hebdi yet gesproken wanneer u yet quaets toe quam: dit is mi bescheert van gode want ic en konde des niet gekieren?

2) Het *Beichtbuch* spreekt van „verworfene tage adir czeit” (Pietsch, blz. 196).

dag; hier zal het wel moeten betekenen: dagen geschikt om te huwen. Ook in dit opzicht had het volksgeloof een voorkeur voor bepaalde dagen, terwijl andere tijden verboden waren of ongeschikt geacht werden. Hiermee is te vergelijken dat de Joden vermijden tussen Pasen en Pinksteren huwelijken aan te gaan¹⁾. In de Pilatus-legende wordt verteld dat koning Atus op zekere nacht een samenkomst moest hebben met de molenaarsdochter Pila, omdat hij in de sterren gezien had, dat een kind, in die bepaalde nacht verwekt, een grote toekomst zou hebben. Dit verhaal, eigenlijk een omgewerkte Karelsage²⁾, bewijst ons dat onder de Germanen een dergelijk geloof bestond.

Prof. Verdam wijst mij nog op twee teksten over „De cracht der Mane”, die Napoleon de Pauw in zijn *Middel-nederlandsche Gedichten en Fragmenten* uitgegeven heeft, en waarin ook de verboden en aanbevelenswaardige dagen in verband met de maan ter sprake komen. Op twee plaatsen wordt daar gesproken over de geschiktheid van die dagen voor het aangaan van een huwelijk, nl. blz. 226 vs. 223 en blz. 229 vs. 324.

Dat „selc daghe” (d. i. sommige dagen) ongeschikt zijn om iets groots te beginnen, is uit het tegenwoordige volksgeloof bekend genoeg³⁾.

8. Hebdi ghelove aen slanghen, aen doenre, aen heylich hout, of aen bomen, of aen stenen, of aen draken, die des nachts waken, of aen den vellen?

De mening van Pietsch (blz. 188) dat slang hier voor bliksem zou staan, lijkt mij ongegrond. Ook bij „heylich hout” denkt hij aan „gewitteraberglauben”: het is „zweifellos das holz eines blitzgetroffenen baumes”. Moll daarentegen denkt aan „de toover- of wichelroeden die op St. Jansnacht van hazelstokken werden gesneden”. Bij gebrek

1) Zie de mededeling van Goudsmit in de *Versl. en Meded. Kon. Acad.* (afd. Lett.) 2de reeks I, 128.

2) Zie Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk. XIX, 133.

3) Vgl. Moll, *Bijdr.*, blz. 391.

aan verdere gegevens is de keuze tussen deze opvattingen moeielik: in onze teksten wordt dit bijgeloof niet eens vermeld. Bij „aen doenre” zette Moll een vraagteken; hij stelde voor te lezen „aendoenre” (*aendoen* = HD. *anthun* = *anhexen*) en wilde daaraan de betekenis „tovenaars” toekennen. De andere handschriften geven ons een gemakkelijke oplossing: de Duitse teksten hebben „an dunre”; het Zwolse handschrift eveneens „an donre”; er is dus niets anders dan donder bedoeld.

Terloops wil ik nog opmerken dat de lezing „waken” niet vast staat; de Duitse hss. hebben: „der des nachtis flewt”, „die des nachtes scheden”, „de des nachtes scheten.”

9. Hebdi gheloef ghehadt aen u haer, wanneer het te samen ghevilt was?

Zie Verwijs in *Taal- en Letterb.* II, 52; onze teksten zwijgen hierover.

10. Hebdi gheloef ghehadt dat uwe kinder verwisselt waren ende die vrouwen verleyt waren?

Ook voor dit bekende geloof aan „wechselkinder” en incubi ontbreken nieuwe bewijspplaatsen. Verwant is een ander inheems bijgeloof dat door enkele exempelen in het Biënboec uitstekend kan toegelicht worden. De duivel rooft soms maagden en legt een „scheme”, een schijnbeeld in hun plaats, dat de aanwezigen voor een lijk aanzien. Zie *Biënboec* II, 57, § 20 en 21, Leids hs. 420—423; vgl. A. Kaufmann: *Thomas von Chantimpré*, blz. 105—106.

11. Hebdi ghelove ghehadt an die swarte vrine?

Het raadselachtige „swarte vrine” wordt opgehelderd door de Duitse lezing *swertbrifen*; het origineel heeft dus gehad swaertbrive. De bedorven lezingen, ook in andere Duitse hss. (zie Pietsch, blz. 189) bewijzen dat het woord swertbrief in de 15de eeuw verouderd was en het geloof daaraan in de meeste streken tot het verleden behoorde. Door Lexer wordt swertbrief verklaard als: „geschriebener Schwertsegen, der gegen Schwerthieb fest macht”; vgl.

bij Schiller u. Lübben: „geschriebener Schwertsegen, den man als Amulet trug.“ Geffcken daarentegen schrijft er een dubbele strekking aan toe. Naar aanleiding van een plaats bij *Nider* spreekt hij van „Schwertbriefe, die geschwemmet d.i. in Weihwasser oder Taufwasser getaucht wurden, um entweder das Schwert besonders kräftig zu machen oder seiner Kraft zu berauben“¹⁾.

Een tweetal dergelijke formuleren is ons in 't Mnl. bewaard; het eerste dient „jegen den schicht“ d.i. om de schadelijke werking van een pijl te bezweren, het andere werd gebruikt „omme een zwert sine snede te nemene“ (Verdam a. w. blz. 16).

Of de lezing van de afschrijver „swarte urine“ — want zo zal wel gelezen moeten worden — geheel zinloos is, durf ik niet beslissen; misschien kan de folklore dit uitmaken.

Over dergelijke brieven en andere amuletten vinden we in de afgedrukte teksten enige interessante plaatsen. In II, 10 wordt gesproken van „brieve dragen tegen de blixeme of teghen donder, tegen water of teghen viande“; III, 142 waarschuwt „de ghene die brieven draghen, daer messelike dinghen in ghescreven staen ofte eenich ander woerden bij goeden woerden ghestelt, dit draghende om curtsen quite te sine“ etc. Dit „afschrijven van de koorts“ wordt bij Verdam (a. w. blz. 51) toegelicht uit het Gentse handschrift. Als middel tegen de derdendaagse koorts wordt daar voorgeschreven dat men op een briefje moet schrijven: + aladabra + ladabra + adabra enz., met de naam van de patient en dat aan zijn hals hangen. Op dezelfde bladzijde blijkt dat ook de vorm niet onverschillig was en dat men onderscheid maakte tussen een „rollekin“ ofte een „viercant brievekin“²⁾. Andere amuletten zijn

1) *Bildercatechismus*, S. 55; vgl. de *Beilagen*.

2) Vgl. Verdam, a. w. blz. 50; ten slotte II, 9 en I, 38 „hangende briefkine“ en uit een 16de-eeuws biechtboekje: „als ick yet verloren heb, oft om kinderen ende knechtken te krijen, so heb ick sommighe cruyen oft scriften over my ghedragen“ (Verwijs, *Bijdr.* blz. 401).

„ringhen daer eenighe prenten in staen” (III, 127), die genezing aanbrachten. Sterk wordt ook afgekeurd dat er mensen zijn „die misse doen lesen over vingerlinge och enich dinc leggen opten outaer om met te toveren” (II, 15).

Dit bijgeloof wordt het best opgehelderd door een merkwaardige plaats die Pietsch aanhaalt uit het „landgebot” van hertog Maximiliaan van Beieren. Daarin wordt verboden „gwisse sachen under das altartuch heimlich oder offentlich zu schieben und ein oder mehr mess darüber halten zu lassen”, met het doel om tovermiddelen te verkrijgen¹⁾, die een zekere kerkelijke wijding hadden. Men ging nog verder en gebruikte zelfs de hostie als tovermiddel, om rupsen te verdrijven, de bijenteelt te bevorderen of om liefde op te wekken. De bewijzen daarvoor vindt men in verscheidene Middeleeuwse exempelen²⁾. Daarbij kan nog gevoegd worden een exempel dat Herolt verhaalt van een vrouw die uit de kerk een hostie meenam om die bij het waarzeggen te gebruiken³⁾.

Een derde soort amuletten waren „bescreven apple” (I, 38). Men zou kunnen denken dat met „bescreven appel” de ronde knop boven aan het zwaard bedoeld was, want dat de wapenen „besproken” werden en met geheimzinnige tekens voorzien, was een overoude gewoonte, waartegen in de *Maleus Maleficiarum* al gewaarschuwd wordt (Verwijs *Bijdr.* blz. 413). Dit gebruik was later gekerstend, zoodat de runen vervangen werden door christelijke tekens; in de *Spiegel Historiael* (IV¹, 26, 22) lezen we b. v.: „in den appel stont also Ons Heren name Alpha ende O”⁴⁾. Uit de Duitse teksten blijkt evenwel dat hier werkelijk vruchten bedoeld zijn, soms bestemd om opgegeten te worden. Het *Beichtbuch* b. v. spreekt van lieden „die in epphil schreiben fremde wort und den

1) Zie ook de andere bewijspplaatsen bij Pietsch, blz. 194.

2) *Mnl. leg. en ex.* blz. 236—239.

3) Aangehaald in Geffcken's *Bildercat.* S. 54.

4) Zie *Mnl. Wdb.* i. v. Ook in *Lanc.* III, 254 wordt gesproken van „die letteren die an den apel gescreven stonden.”

lewtin czu essin gebin" (regel 34 bij Pietsch). Drie andere bewijsplaatsen kan men vinden in de *Beilagen* van Geffcken (kol. 37, 52 en 112). Welk gebruik van deze „beschreven apple" gemaakt kan zijn wordt weer duidelijk door wat Verdam meedeelt. Men liet soms zieken een boterham eten waarop met de vinger woorden geschreven waren; om diefstal te ontdekken gaf men de verdachte een beschreven stukje kaas te eten enz.¹⁾

Het geloof aan amuletten was zo vast geworteld, dat de geestelijkheid zich tot concessies genoodzaakt zag. Merkwaardig is dan ook de scheiding tussen wat geoorloofd en niet geoorloofd is. „Sint Jans ewangelie" en „ander goede woerden" mag men wel bij zich dragen om genezing te zoeken, evengoed als „een cruuskin ofte eenighe reliquien van sancten" (III, 154—161; vgl. I, 20). Maar men moet oppassen dat niet op bedriegelijke wijze die „goede woerden" bij toverspreuken gezet worden (III, 143). Ook hier blijkt dus weer dat er een neiging bestond om de voorchristelijke gebruiken onder bescherming van de kerk te plaatsen, zelfs als de geesteliken er zich tegen verzetten. Vandaar dat het Onze Vader, het Ave Maria en de psalmen bij de meeste bezweringen een rol spelen. In dit opzicht is de plaats van belang die Verwijs heeft aangehaald uit het *Landtgebott* (*Bijdr.* blz. 412): „Der gleichen segen [seyen] nicht desto weniger superstitios und abergläubisch, wann schon von Gott und der heyligen dreyfaltigkeit, der höchwürdigsten junckfrawen Maria und andern lieben heiligen darinnen meldung beschiecht"²⁾.

De stichtelijke tractaten zijn op dit punt niet eenstemmig: het *Beichtbuch* keurt alle „besprekingen" af; het *Licht der sele* leert dat men niet het vee, maar wel mensen mag „seghenen mit der hillighen schrift". Andere tractaten hechten hun goedkeuring aan amuletten, be-

1) Zie verder Verdam a. w. blz. 52.

2) Zie over de verchristeliking van de heidense formulieren Verdam, a. w. blz. 20—22.

schreven met het „pater noster und den glauben der apostelen”¹⁾.

12. Hebdi dat sweert yet besproken of besworen?

13. Hebdi dat dinc yet besworen of besproken, dat ghi verloren hadt?

14. Hebdi enich cruut besproken?

De 12de vraag sluit zich onmiddellik aan bij het voorafgaande „swaertbrieve”. Met de beide volgende handelt ze over bezweringen en toverformulieren, over „sechenen” en „aflesen”, dat bij de 2de en 11de vraag al enigszins ter sprake gekomen is. Verder kan ik verwijzen naar Verdam's artikel (blz. 8—11), waar de bovengenoemde vragen nader besproken en toegelicht worden.

Deze bezweringsformulieren worden in onze teksten op verschillende wijzen aangeduid, nl. als „ongeorlofde worden (I, 19), characteren oft vreemde manieren²⁾ (I, 22), „messelike woerden die somtijt wonderlike luden” (III, 168); men vergelijkte daarmee de termen, door Pietsch op blz. 195 aangehaald: „fremde worte, unerkante wort, unwontlike worde de dy scholden bewaren vor vure, water effte vyande, fremde und unvernemliche Worte.”

Over de wijze waarop men door bezwering gestolen goederen terug kon krijgen vindt men een belangrijke aanwijzing in een Utrechts handschrift. Moll had er wel op gewezen, maar de tekst zelf is het eerst uitgegeven door Verdam (a. w. blz. 43). Het is in het Latijn opgesteld en getiteld *Ad cognoscendum furem*³⁾. Hoogst merkwaardig is ook het formulier „omme te vinden een dinc dat verloren es”, door Verdam (blz. 40) naar het Gentse handschrift afgedrukt.

Als men er zelf geen kans toe zag om „den viant te

1) Zie Pietsch, blz. 196; Geffcken, *Beil.* 3 en 113.

2) Zie *Mnl. Wdb.* op *character* = toverschrift, toverteken, zoals uit twee plaatsen blijkt.

3) Vgl. ook het artikel over *don* in het *Tijdsch. v. N. L.* XIX, 260 vlg.

dwinghen of te bezweren om yet van hem te wetene" (II, 5), dan kan men doen als „sommeghe menschen die gaen ten toeveraers die hopenbaer vermaninghe doen den viant, ende sauden gheerne weten wat hem lieden gheschien sal, ofte als sij eenich goet verloren hebben, wiet hebben mach" (III, 9). De schrijver van de sermoenen over de tien geboden maakt dit geloof belachelik door een aardig exempel (III, 48) hoe een ridder een tovenaer er in liet lopen. In een ander exempel verhaalt hij eveneens van een man die zich tot een tovenaer wendt om gestolen goed terug te krijgen. Het luidt in zijn geheel ¹⁾:

„Het was een mensche die wat ongheloevicheit onder hem hadde; hij en gheloefde niet wel dat ons liefs heeren lichame was onder den schijn van broede ende van wijne. Ende al hadt so gheweest, meende hij, so en gheloefde hij niet dat een priester in dootsonden dat helich sacrament soude consacrereren. Up eenen tijt so was dien mensche, die niet wel en gheloefde, veel goets ghestolen, ende hij en const niet bevinden wiet hadde. Hij beval eenen waersagher dat hij eenen middel vinden saude dat hij sijn goet mochte weder vercrighen. De toeverare beval den viant dat hij commen saude, ende de viant verschiep hem in de ghelikenesse eens menschen ende quam met eenen quaden cleede an ende eenen hoet up thoeft. Daer dese ongheloevich man ieghenwoerdich was so drouch men dat helich sacrament eenen siecken ende het leet daer voer thuus. De viant viel vullic over beede sijn knien ende dede sinen hoet af. Als de priester weder ommekeerde so knielde de viant met eenen knie ende den hoet bleef up sijn hoeft. Dit verwonderde hem lieden diet sagen. De viant seide: „En laet hu niet verwonderen: doe de priester hier eerst waerf leet, so drouch hij den sone gods ende gaffen den zieken, ende als hij wederomme keerde so was de seborie ijdel.”

Voor het bespreken van „cruut” hebben we nog een

1) Dit exempel is al vermeld in *Mnl. leg. en ex.* blz. 231.

parallel-plaats in III, 133: „eenighe menschen en willen sommich crut niet plucken, sij willer teerst woerden over lesen.”

15. Hebdi dat yser of dat water yet besproken?

16. Hebdi yemant daertoe ghedwonghen dat heet yser te draghen of int water te tasten?

Deze vragen horen blijkbaar bij elkaar. In „dat ijser” is waarschijnlijk „heet” uitgevallen; de tekst bij Pietsch ten minste heeft: „keyn heys eysen”. Daar ontbreekt „of int water te tasten”, maar ongetwijfeld heeft dit in de oorspronkelijke tekst gestaan. In 15 wordt nl. al van water gesproken; bovendien hebben de jongere Duitse hss. de toevoeging: „ader in das wasser dasten ader di schar dran” (*var. gan*). Over het bespreken van ijzer en water vergelijk men Verdam *Over bezweringsformulieren* blz. 8 (noot 1), waar o. a. verwezen wordt naar een belangrijk artikel in de „Biekorf”.

17. Hebdi enighe onghelove ghehadt, dat die honde huylden of die aexteren scaterden?

Hieraan heb ik niets toe te voegen na dat wat onder 4 bij „voeghelen sanc” opgemerkt is. Alleen leest men in het Zwolse handschrift met een kleine toevoeging: „of in die exteren of raven”.

Over vraag 18—20 is boven al gesproken.

6 Julie 1901.